

Recep Tezgel

Sosyolog/Tarım ve Orman Bakanlığı

AÇLIK ve OBEZİTE PARADOKSU ÇERÇEVESİNDE: GÜVENİLİR GIDAYA ERİŞİM HAKKI

Özet

Günümüzde İnsanoğlu ‘parlak’ başarılarının yanı sıra ekolojik sorunlar, açlık, obezite ve güvenilir gıda temin edememe gibi iç açıcı olmayan kötümser manzaraları da öngörmektedir. Binlerce yıllık gıda temin ve tüketim alışkanlıkları hızla değişilmektedir. Bundan yüz yıl önce yüksek kalori önemliken bugün düşük kalorili ürünler hızla yaygınlaşmaktadır. Şehirleşmenin yol açtığı yeni tüketim alışkanlıkları neticesinde gıdanın bilinçsiz üretimi, sunumu ve tüketiminden kaynaklanan sağlık ve üretim sorunları gıda güvenilirliği kavramını doğurmuştur. Artık yeterli ve güvenilir gıdaya erişim, bir insan hakkı olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu hakkın gerçekleşmesi ve güvence altına alınması için devletlere de pozitif bir sorumluk verilmiştir. Bu bildiride Ekolojik dengeninde göz önünde bulundurularak açlık ve obezite paradoksu çerçevesinde güvenilir gıdaya erişim hakkı ele alınacaktır.

IN REGARD TO THE STARVATION AND OBESITY PARADOX: THE RIGHT TO ACCESS SAFE FOODS

In the era we live in, along with its ‘brilliant’ achievements, humankind is also facing rather dark obstacles like ecological problems, hunger, obesity and the problem of not being able to obtain safe food. Thousand year old habits of obtaining and consuming traditional foods are quickly changing. A hundred years ago, high calories were deemed important but today foods with low calories are becoming widespread. Due to the modern city culture, new consumption habits allowed for a rise in food production, presentation and consumption. And this in turn gave birth to the concept of food safety. Now, having access to enough and safe food is a human right. To realize and protect this right properly, states have assumed positive responsibilities. This article will examine the right to obtain safe foods in reference to the starvation and obesity paradox. And while elaborating on this issue, it takes into account the ecological balance.

GİRİŞ

Günümüzde İnsanoğlu ‘parlak’ başarılarının yanı sıra açlık, obezite, güvenilir gıda temin edememe ve ekolojik sorunlar gibi iç açıcı olmayan kötümser manzaralarla da imza atmıştır. Bu tabloda üç boyut ön plana çıkmaktadır. Bunlar; yeterli gıdaya ulaşma durumu-gıda güvencesi (food security), sağlıklı gıdaya ulaşabilme durumu-gıda güvenliği (food safety) ve bu iki sorunu çözmek için geliştirilen modeller neticesinde karşımıza çıkan üçüncü bir sorunu ekolojinin tahribi. Bu nedenle de bu alanlarda yapılacak çalışmaların doğru bir perspektifle ele alınması son derece önemlidir.

Bugün dünyada milyonlarca insan aç uyumakta yine aynı rakama yakın bir insan da aşırı gıda tüketiminde kaynaklı obezite ve benzeri sağlık sorunlarıyla boğuşmaktadır. Görüldüğü gibi insanoğlu çelişkili bir paradoksla karşı karşıya bulunmaktadır. İnsanlığın doğasına aykırı bu iki paradoksun ortak özeliği ölümcül sonuçlar içermeleridir. Daha dramatik olan ise obeziteye harcanan parayla açlığın yok edilebileceği gerçeğidir. BM, gelecek 15 yılda yaklaşık yarım

milyar çocuk açlık nedeniyle, kalıcı hasar riskiyle karşı karşıya olacağını belirten bir rapor yayınladı. Rapor çocukların yetersiz yanlış beslenme oranlarına dikkat çekiyor, “İki yaşından sonra, bunun etkilerini geri çevirmek neredeyse imkânsız” diyor. Güvenli olmayan gıda, dünyanın her yerinde yaygın bir halk sağlığı sorunu olmaya devam etmektedir. UNESCO ise her gün yaklaşık 5. 500 çocuğun gıda kaynaklı bakterilerden öldüğünü tahmin ediyor. Madalyonun diğer tarafında ise aşırı ve sağlıksız gıda tüketiminden dolayı bir milyanın üstünde insan ise sağlık sorunları ile boğuştuğu gerçeğidir. Örneğin Araştırmalar her şey şu anki gibi devam etmesi halinde 2030'da ABD'nin yaklaşık yarısının, İngiltere'nin %40'ının obez olacağını ortaya koyuyor.

Artık yeterli ve güvenilir gıdaya erişim, bir insan hakkı olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu hakkın gerçekleşmesi ve güvence altına alınması için devletlere de pozitif bir sorumluluk verilmiştir. Güvenilir gıdaya erişim, insan hakları kavramının önemli bir parçasıdır. Senegal'in eski Devlet Başkanı Leopold Senhor “insan hakları kahvaltısı ile başlar”¹sözü ile bunu veciz bir şekilde dile getirmiştir. İnsan hakları sistematiği, gıdaya erişimi “pozitif statü” ye sahip bir hak olarak görmektedir. Bunun anlamı, devletin hem güvenilir gıdaya erişilmesinde, hem de “tarladan sofraya” bütün süreçlerde gıdanın korunmasında yükümlülüğünün olmasıdır. İkinci kuşak haklar, kişilerin insan olarak olanaklarını geliştirebilmelerinin önkoşullarıyla ilgili istemlerdir: sağlık hakkı, eğitim hakkı, çalışma hakkı gibi. Bu haklar da, her kişinin sırf insan olduğu için sahip olduğu haklardır; ama birinci kuşak haklara göre özellikleri şudur: bu haklar ancak dolaylı olarak, yani bir ülkede kişilere devletçe tanınan sosyal, ekonomik, siyasal haklar aracılığıyla ve çeşitli kamu kurum ve kuruluşları aracılığıyla korunabilen haklardır. Başka bir deyişle bu hakların korunması, devletin bunlarla ilgili görevlerini yerine getirmesini gerektirir.²

1996 yılında Dünya Gıda Zirvesi'nin nihai raporunda; *Herkesin, her zaman, aktif ve sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi için beslenme ihtiyaçlarını ve yiyecek tercihlerini karşılayabilmesi adına; “yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya hem fiziksel ve hem de ekonomik olarak erişim şansına sahip olabilmesi en temel hakkıdır.”* ifadesi yer almıştır. Yer alan ifadelerden anlaşılacağı üzere; gıda güvencesinin aynı anda gerçekleşmesi gereken dört boyutu bulunmaktadır: Bunlar, gıdanın bulunabilirliği, gıdaya ulaşılabilirlik, gıdanın kalite ve güvenliği ve ilk üç boyutun istikrarlı bir şekilde sürdürülmesidir.³ Yani yeterli ve dengeli bir biçimde gıdaya ulaşmak yetmez; bu ürünlerin her türlü zararlı etmeden, bileşenden arındırılmış olması ve bir yandan beslerken diğer yandan insan sağlığını olumsuz etkilememesi gerekir.

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) kuruluş günü olan 16 Ekim 1945 tarihini, Dünya Gıda Günü olarak kutlamaktadır. Her yıl bir tema çerçevesinde yapılan etkinliklerde, 2007 yılındaki ana tema ‘Gıda Hakkı’ olarak seçilmiş, “Yoksullar Gıda Yardımının Nesnesi Değil Gıda Hakkının Öznesidir ” parolası ile etkinlikler düzenlenmiştir. FAO Türkiye Ofisi tarafından yapılan açıklamada; “2007 Dünya Gıda Günü temasının ‘Gıda Hakkı’ olarak seçilmesi, uluslararası toplum tarafından açlık ve yoksulluğun ortadan kaldırılması, kalkınma sürecinin hızlandırılması ve derinleştirilmesi yönünde önemli bir insan hakkı olduğunun tanınmasının göstergesidir. Gıda hakkı yaklaşımı gıdanın var olması, ulaşılabilir, istikrarlı ve

¹ Emin Koç, Gıda Güvenliği ve Kamu Sağlığının Korunması, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Yıl:6, Sayı:22, s.402

² Ioanna Kuçuradi, Uludağ Konuşmaları, Özgürlük, Ahlak, Kültür Kavramları, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1997, s. 14

³ Özge Can Niyaz, Türkiye'de Gıda Güvencesinin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi, Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 2016; 13, s.2

faýdalanılabilir olması, insanlığa yakışır ve kültürel olarak kabul edilebilir olması, ayrımcılığa yol açmaması, şeffaf ve güvenilir olması gibi gıda güvencesi etmenleri ile örtüşmektedir. Bu durum, kişileri özellikle de aç ve yoksul kesimi gıda hakkına ulaşma yollarını aramaya ve hükümetleri gıda güvencesi taahhütlerini yerine getirmede sorumlu tutmaya olanak vermektedir. **Bu kişiler yardımın nesnesi olmak yerine yasal hakların öznesi durumdadırlar**” görüşüne yer verilmiştir.⁴

Uluslararası Belgelerde Gıdaya Erişim Hakkı

Gıdaya erişim hakkı uluslararası insan hakları belgelerine ilk kez 1924 yılındaki Çocuk hakları bildirgesi ile girmiştir. Bildirgede aç çocukların beslenmesi gerektiği belirtilmiştir. 1959 tarihli Çocuk Hakları Bildirgesinin 4. ilkesinde ise; sağlıklı büyüme için gerekli olan beslenme, barınma dinlenme ve oyun olanakları birlikte değerlendirilmiştir. 1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi’nde insan hakkı olarak yer alan ‘gıda hakkı’, 1966 yılında kabul edilen BM Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’nde de yer aldı. Türkiye’nin de imzaladığı sözleşme, kısaca bütün devletlerin, insanların gıda hakkı ve yeterli beslenmesi konusunda gerekli önlemleri almasını istemektedir.

Ulusal Belgelerde Gıdaya Erişim Hakkı

1982 Anayasası’nda özgün olarak beslenme veya gıda hakkı şeklinde bir hak düzenlenmemiştir. Ancak gıda hakkını da içerecek, dolaylı da olsa bu hakkı gözetecek haklar olduğu söylenebilir. Bu hakların en başında “sağlık hakkı” gelir. Bireyin sağlıklı bir hayat sürebilmesi için yeterli ve kaliteli gıdaya sürdürülebilir şekilde ulaşması gerekir. Yine Anayasamızın 17. maddesi ile “herkesin, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma geliştirme hakkına sahip” olduğu hüküm altına alınmıştır. Yine aynı şekilde Anayasa’nın ikinci maddesinde belirtilen “insan haklarına saygılı” ve “sosyal” devlet ilkeleri ile de gıda hakkının dolaylı olarak korunduğunu söyleyebiliriz.

Güvenilir Gıdaya Erişim Hakkı Neden Önemlidir.

Madalyonun Ön Yüzü: Açlık

İnsanlığın geleceği açısından oldukça kötümserlik arz eden bu tablonun temel nedenlerinden biri insanlığın tamahkarlık (açgözlülük) duygusudur. Yeryüzünde herkese yetecek kadar yiyecek var iken paylaşımından kaynaklanan adaletsizlikler milyonlarca insanı açlıkla karşı karşıya bırakmaktadır. John F. Kennedy öldürülmesinden 6 ay önce 4 Haziran 1963’te Dünya Gıda Kongresinde yaptığı konuşma insanlığa değersel bir mesaj niteliğindeydi “*Bu kongrede açlığın bir insanlık suçu sayılması ve artık dünyadan kovulması konusunda verdiğimiz sözü güçlendiriyoruz. İçinde yaşadığımız dönemde açlığın hâlâ var olması hemahlaki hem sosyal boyutuyla kabul edilemez bir olgudur. İnsanlarının yarısı tok, diğer yarısı aç olduğu bir dünyada ne barış yaşayabilir ne uygarlık ilerleyebilir. Bugün ABD’de ortalama bir çiftçi 1945 yılında ürettiğinin üç katını üretebiliyor. Artık, İnsan uygarlığı olarak dünya tarihinde ilk kez dünyada açlığı kendi yaşam süremiz içinde yok edebilecek yetkinliğe ve kapasiteye ulaşmış bulunuyoruz. Dünyadaki her erkeğe, kadına ve çocuğa yetecek kadar, yani açlığı yok*

⁴ <https://www.gidahatti.com/g-da-hakk-evrensel-bir-hakt-r-28677/> (erişim tarihi:16.10.2018)

*edecek kadar gıdanın nasıl üretilebileceğini biliyoruz. İlk defa sorunu çözecek gücümüz var ve yine de dünyada açlık devam ederse bu bizim kuşağın yüz karası olacaktır.”*⁵

Bu konuşmanın üzerinden geçen yarım asırdan fazla bir zaman dilimine rağmen açlık konusunda insanlık hiçbir ilerleme kat edememiştir. Birleşmiş Milletler’e bağlı Dünya Gıda Programının (WFP) açıkladığı endişe verici rapora göre;

- Dünyada herkese yetecek kadar yiyecek üretilmesine rağmen, 852 milyon kişi gece aç uyuyor.
- Her gün, açlık ve ilgili sebeplerle 25 bin kişi (başka bir deyişle 4 saniyede 1 kişi) hayatını kaybediyor.
- Açlık, genetik olarak nesilden nesile devam ediyor, her yıl 17 milyon çocuk, sadece anneleri yetersiz beslendiği için, normalden az kiloda doğuyor.
- Dünyada silahlanmaya yılda 1 trilyon dolar harcanırken, Dünya Gıda Programı aracılığıyla 2006 yılında yapılan toplam yardım 2,7 milyar dolar.

Madalyonun Arka Yüzü: Gıda Güvenliği ve Obezite

Günümüzde binlerce yıllık gıda temin ve tüketim alışkanlıkları hızla değişilmektedir. Bundan yüz yıl önce yüksek kalori önemliyken bugün düşük kalorili ürünler hızla yaygınlaşmaktadır. Kentleşmenin yol açtığı yeni tüketim alışkanlıkları neticesinde gıdanın bilinçsiz üretimi, sunumu ve tüketiminden kaynaklı beslenme sorunlarında artış yaşanmaktadır.⁶ Bilgi yetersizliği, yaşam biçimindeki değişiklikler sonucu sürdürülebilir besin güvencesi ve besin güvenliğinin sağlanamaması, beslenme alışkanlıklarında ve örüntüsündeki değişiklikler ile geleneksel besin kültüründeki kayıplar beslenme sorunlarının nedenlerinden bazılarıdır. Tüm bu değişiklikler düşük beslenme değeri olan doymuş yağ, şeker ve tuz içeriği yüksek, posa ve bazı vitamin ve mineraller açısından yetersiz ürünlerin pazarlanmasını ve pazarda erişiminde artışı sağlamış, böylece bu ürünlerin tüketimleri de artırmıştır. Bu değişimin önde gelen örneğini Ritzer’in *The McDonaldization of Society* adlı eserinde dünyada yaygınlaşan fast food zinciri üzerinden görmek mümkündür.⁷ İnsan sağlığını olumsuz etkileyen beslenme kökenli hastalıklarının oranı hızla artarken bu türden hastalıklılara yakalanma yaşı da gittikçe düşmektedir. Okul çağı çocuklarının beslenmeye dayalı sorunları arasında büyüme ve gelişme geriliği, diş çürükleri, aşırı kilonun yanı sıra uzun süreli sağlık problemlerinden diyabet ve koroner kalp hastalıkları ortaya çıkabilmektedir. Artık obezite küresel boyutta önemli bir halk sağlığı sorunudur. Hem gelişmiş ülkelerde hem de gelişmekte olan ülkelerde obezite her geçen gün artış göstermektedir. DSÖ tarafından Asya, Afrika ve Avrupa’nın 6 ayrı yöresinde yapılan ve 12 yıl süren çalışmasında 10 yılda obezite prevalansında %10-30 arasında bir artış saptandığı bildirilmiştir.⁸ Sağlık Bakanlığı’nca yapılan araştırmaya göre Türkiye’de her 5 kişiden 1’i obez durumundadır.⁹ Obeziteden korunmada devlete ve bireylere farklı sorumluluklar düşmektedir.

⁵ Aktaran, Cemal Taluğ, Tüketim Etiği, Tarım ve Gıda Etiği El Kitabı, TARGET, Ankara. S.31-32

⁶ Recep Tezgel, Sosyolog Gözüyle Tarım, Star Gazetesi, 17.04.2011

⁷ Hayriye Erbaş, Tarım-Gıda Etiği/Politikası ve Geleceğimiz: Ekonomi-Politik ve Ötesi Sosyolojik Bir Çerçeve Türkiye Biyoetik Dergisi, 2017, sayı:4, s.16

⁸ <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/obezite/dunyada-obezitenin-gorulme-sikligi.html>

⁹ <https://www.haberturk.com/saglik-bakanligindan-carpici-obezite-arastirmasina-gore-her-5-kisiden-1-i-obez-2026084>

Daha Fazla Gıda İçin Doğanın Tahrip Edilmesi

Artan nüfusa gıda temini sağlamak için doğadan maximum faydalanmak isteyen İnsanoğlunun doğaya meydan okuma ve doğayı yenme çabası, doğanın yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmasına ve yeni bir "paradoksa" neden olmuştur. Bu paradoks, bir yandan büyük insan kitlelerini beslemek için doğadan alabileceğinin en fazlasını almak ve bu sebeple her türlü modern teknikleri kullanmak, diğer yandan bu tekniklere karşı direnemeyen doğanın yok olması sonucu insanlığın kendini besleyecek tek kaynağı kaybetme tehlikesidir. Bugün çevre sorunları artık küresel boyutta insanlığın en önemli sorunu haline gelmiştir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programına (UNDP) göre, faydası ülkeler, insanlar ve nesiller (bugünkü ve gelecekteki) açısından büyük ölçüde evrensel olan mallar ‘küresel kamusal mallar’dır.¹⁰ Bu tanımdan yola çıkarsak yeryüzünün en önemli küresel kamusal malların başta su, hava ve toprak olmak üzere¹¹tüm doğa olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak aynı zamanda yaşam kaynağı da olan bu küresel kamusal mala yönelik en acımasız tahribat yokluğunda en büyük sıkıntıyı yaşayacak olan yine insanın eliyle gerçekleşmektedir. Dünya nüfusunun %20’sini oluşturan kalkınmış ülkeler, dünya kaynaklarının %80’ini kullanıyor ve tüm insanlığın malı olan doğayı acımasızca istismar ederek bir anlamda “küresel kamusal zararlara” neden olmaktadır. Salgın hastalıklar, asit yağmurları, ısınma ve çölleşme gibi sorunlar küresel kamusal zararların ülke sınırlarının aştığını gösteren dramatik örneklerdir. Dünyamızın hızlı bir şekilde kirleniyor. Biyolojik çeşitliliğimiz gittikçe azalıyor. Artık doğal kaynakların üçte ikisi tehlikede, dünyadaki 10 bin kuş türünün, 4500 memeli türünün, balıkların ve bitkilerin dörtte biri yok edilmek üzere.

- Buzulların %20 si eridi, %40’ı inceldi ve Türkiye büyüklüğünde buzul yok oldu.
- İklim değişikliğinin en çok su kaynaklarını etkilediği bilinmektedir. Suyun yanlış yönetimi ve yanlış kullanımından dolayı dünya nüfusunun %40’ı susuzluk tehlikesi ile karşı karşıya bulunmaktadır. Bir milyar insan sudan mahrum.1,5 milyon çocuk her yıl kirli sudan ölüyor.
- Son 40 yılda Dünya kullanılabilir sularının neredeyse yarısını kaybetti.
- 2050 yılında 9 milyar olacağı hesaplanan dünya nüfusu için %70 daha fazla gıda üretilmesi gerekiyor. Bu oranda da üretim için su tüketilecek. Günümüzde bir insanı besleyecek gıda üretimi için yılda 2 ile 5 ton su harcanıyor. Böyle giderse 2025 yılında dünya nüfusunun üçte ikisi susuzluk ile ilgili sıkıntı yaşayacağı hesaplanıyor.
- İnsanların mevcut yaşama ve tüketim alışkanlıklarını devam ettirmek için 1,5 gezegene ihtiyaç olacağı hesaplanmaktadır. Kızılderili Reisin 19. Yüzyılda söylediği “kendi çöplüğünüzde boğulacaksınız” sözü adeta bu günleri anlatmaktadır.

2.Dünya Savaşı’ndan sonra hızlı sanayileşme ve hızlı nüfus artışı ile birlikte tüketimin ön planda olduğu bir kalkınma süreci benimsenmiştir. Ancak, 1960’ların sonunda ekolojik dengelerin bozulduğu, bunun nedeninin ise çevre ve kalkınma arasındaki bağların göz ardı edilmesinden kaynaklandığı fark edilmeye başlanmıştır. Konu hakkındaki en çarpıcı örnek DDT ilacıdır. İsviçreli Paul Hermann Müller, 1939 yılında DDT isimli ilacın zararlı böceklerle

¹⁰ Arman Zafer Yalçın, Küresel Çevre Politikalarının Küresel Kamusal Mallar Perspektifinden Değerlendirilmesi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 12, 21 Haziran 2009 s.288-309

¹¹Maude Barlow, Su Hakkı ,Yeni İnsan Yayınları, İstanbul 2016, S.82

karşı kullanılmasının yolunu açtı. İkinci Dünya Savaşı sırasında hem gıda hem de sağlık sorunları öne çıkmıştı. DDT kullanımının yolunu açarak tarımda “Yeşil Devrim”i gerçekleştirdiği için Paul Hermann Müller’e 1948 yılında Nobel Ödülü verildi. Fakat yıl sonra 70 yıllara gelindiğinde anlaşıldı ki, DDT kullanımı hem toprakları, hem hayvanları, hem insanları zehirlemekte. Bu nedenle DDT tüm dünyada yasaklandı. Bu örnekle birlikte **ekolojinin korunması bir hak olarak litaretüre girmiş oldu.**

İnsan haklarının temeli insan onurunun korunmasıdır. Bu onurun korunması ve geliştirilmesi için öncelikli olarak insanın ‘uygun bir ortama’ yani ‘çevre’ de yaşaması gerekir. İnsan varlığının olmasa olamazı olan bu gereklilik ‘sağlıklı bir çevrede yaşam hakkı’ olarak formüle edilmiştir. Formülasyonun anahtar kavram olan çevre, zaman içinde tahribata uğrayınca onun da korunması için bazı haklara sahip olması gerekliliği ortaya çıkartmıştır. **Bu nedenle insan hakları litaretüründe ‘çevre’ ikili bir tasnif ile ele alınmıştır; ‘insanın çevre hakkı’ ve ‘çevrenin insan üzerinde hakkı’.** Bu tasnifin yansımasını Anayasası’nın 56. Maddesinde de görmek mümkündür; “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir” ifadesinin hemen ardından “ Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.” İfadesi yer almaktadır.

Çözüm Önerileri

Açlık: Artan Nüfusun Tetiklediği Bir Tehdit mi?

Artan nüfus ve onun ihtiyaçları kimi zaman yapay istatistikler ve projeksiyonlarda kullanılarak gıda temini ve ekolojik krizin asıl nedenleri olarak sunulmaktadır. Böylece bu krizin esas sebebi olan bencil ve tahakkümcü uygulamalar adeta gözden kaçırılmak istenmektedir. Aslında tartışılması ve değişmesi gereken şey bu anlayış ve uygulamalardır. Mevcut politik ve toplumsal adaletsiz koşullar sürdükçe insanlığın gezegeni aşırı bir şekilde dolduracağı ve bu sayının kendi başına bir tehlike haline geleceği bir risk olarak görülebilir. Ancak, dünya nüfusunun yüzde 7’sini barındırıp da dünya kaynaklarının yüzde 50’sinden fazlasını yutan ve asırlardır çevreleri ile hassas bir uyum içinde yaşamış halkların nüfusunu azaltmakla uğraşıp duran gelişmiş ülkelerin, nüfus sorununu gıda ve ekolojik krizin temeli olarak görmesi biraz tuhaf kaçmaktadır. Rasim Özdenören, bu durumu ‘materyalist bir şartlanma ‘olarak değerlendirerek asıl sorgulanması gerekenin, Kaliforniya’nın portakal bahçelerinde portakal toplamaya çıkmış yüzbinlerce tarım işçisinin, günde üç portakal karşılığında bütün gün çalışmaya mecbur bırakıldıkları için karınlarını doyuramadıkları, fakat bahçe sahiplerinin fiyatları düşürmemek için toplanan portakalları denize döktükleri¹² bir iktisat anlayışı ve uygulamaları olmalıdır. Halen 7,5 milyardan daha fazla insanın yaşadığı yeryüzünde, başka hiçbir ek faaliyete gerek duyulmaksızın mevcut nüfusun on mislini besleyebilecek seviyede bir üretim yapıldığı halde, milyonlarca insanın açlıkla pençeleşmesi ortada bir bozukluğun var olduğunun açık bir göstergesidir. Bu durumu Hayrettin Karaca “Dünya ikiye bölünmüş artık. Gözü açlar ve karnı açlar”¹³ sözü ile özetlemiştir.

İsrafın Önlenmesi

Aşırı tüketim bir diğer adıyla israf modern zamanların bir hastalığı olarak neredeyse hayatın tüm alanlarını kapsamış durumdadır. İsraf; elde bulunan kaynak ve imkânların yersiz, ölçüsüz ve hesapsız kullanılmasıdır. Boş zamandan, enerji kaynaklarının gereksiz kullanımına, çöpe

¹² Rasim Özdenören, Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler, İz Yayıncılık, 2016,s. 55

¹³ Erozyon Dede, Hayrettin Karaca, Söyleşi, İş Bankası Kültür Yayınları,2014,s 9

giden ekmeklerden, fazladan alınan eşyalara kadar yüzlerce davranış, israf ve tüketim girdabının ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

Yeryüzündeki birçok dinin ve öğretinin uygunsuz bir davranış olarak gördüğü israf, İslam dini tarafından da uygun bir davranış olarak görülmemiştir. A'raf Suresi 31. Ayetinde “Yiyiniz, içiniz, fakat israf etmeyiniz şüphesiz Allah, israf edenleri sevmez.” buyruğu ve Peygamberimizin “Akarsu kenarında abdest alacak olsan bile suyu israf etme” sözü bunu apaçık ortaya koymuştur. İslam’a göre ölçülü tüketim, hem nimete karşı saygı ve hem de nimetin asıl sahibine yönelik bir şükürün ifadesidir. John Locke: “Bir insan ihtiyacından fazla gıda satın alıyor ve bunun bir kısmının çöpe gitme sine aldırıyorsa, bu durum başkalarının gıdasını çalmaktadır ”¹⁴der.

İsraftan kurtulmanın yolu tasarruflu olmaktan geçer. Tasarruf kelimesi eskilerin bir alışkanlığı ya da cimriliği değil, hazlarımız ve sorumluluklarımız arasında bir denge kurmaktır. Sadece günümüzü değil, yarını da düşünme bilincidir. Biricik kendini değil, parçası olduğumuz dünyayı da düşünmek demektir. Maalesef günümüzde tasarruf davranışı yerini “kullan-at” davranışına bırakmaktadır.

Beslenmek Zorunluluk, Yetinmemek Problemdir

Ekosistem içindeki herhangi bir organizma, varlığını sürdürebilmek için başkalarını besin veya sığınak olarak kullanmak zorundadır. Aksini düşünmek, yaşamın bütünüyle yok olmasına razı olmak demektir. Dolayısıyla organizmanın yaşayabilmesi için enerjisini dışarıdan alması ve başkalarını besin ya da sığınak olarak kullanması kaçınılmazdır. Bu zorunluluk insan içinde geçerlidir, ancak yaşamını devam ettirmek için bu zorunluluğun gerçekleştirirken insanın doğaya karşı ‘ maximum zarar ve yetinme ilkesi’ ni göz önünde bulundurması bir zorunluluktur¹⁵. Bu ilke, insanın diğer canlı türlerini gereksiz öldürme ve kullanımdan kaçınmasını ve onların yaşam alanlarına müdahaleyi en az düzeyde tutmasını emreder. Neyin gerekli veya gereksiz olduğunu belirlemek için bir ölçüt bulmanın zorlukları olmasına karşın kaba ölçütler bulunabilir. Örneğin, spor olsun diye hayvanları, dişi için bir fili, kürkü için bir ayıyı öldürmek, ¹⁶yaşamsal gereksinimlerin karşılanması anlamına gelmeyecek ekosistemin ruhuna aykırı bir davranıştır. Naess’e göre yaşamsal gereksinimlerini karşılamak dışında insanların bu zenginliği ve çeşitliliği azaltmaya hakkı yoktur.¹⁷

Gıdanın Korunması

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi düşük beslenme değeri olan doymuş yağ, şeker ve tuz içeriği yüksek, posa ve bazı vitamin ve mineraller açısından yetersiz ürünlerin pazarlanmasını ve pazarda erişiminde artışı sağlamış, böylece bu ürünlerin tüketimleri de arttırmıştır. Bireylerin ve toplumun sağlıklı beslenme konusunda bilinçlendirilmesi, eğitilmesi, beslenmeye bağlı hastalıkların önlenmesi ve yaşam kalitesinin artırılması için besin, beslenme, sağlık ve tarımsal politikaların oluşturulması ve geliştirilmesi için rehberlik edilmesi, danışmanlık verilmesi gerekmektedir. Bu amaçlar doğrultusunda besine dayalı rehberlerin oluşturulması, gerektiğinde güncellenmesi ve toplumun kullanımına sunulması bir zorunluluktur. Besine

¹⁴ Cemal Taluğ, Tüketim Etiği, Tarım ve Gıda Etiği El Kitabı, TARGET, Ankara. S.106

¹⁵ Emin Atasoy, İnsan - Doğa Etkileşimi ve Çevre İçin Eğitim, Sentez Yayıncılık, İstanbul 2015 S.187

¹⁶ Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, Doruk Yayınları, Ankara, 1996, s.203

¹⁷ Bilge Kağan Şakacı, Hak Kavramı Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİ Yayınları, Cilt 31, 2013, s. 3

dayalı beslenme rehberleri ile tüm kötü beslenme sorunlarının önlenmesi, bireylerin sağlıklı beslenmesi için toplumun sağlıklı olmasını sağlamak üzere kısa ve öz, bilimsel kanıtlara dayalı, sağlıklı beslenme ve yaşam biçimini destekleyen mesajların verilmesi hedeflenmektedir. Beslenme rehberleriyle yaşa, cinsiyete, fizyolojik duruma ve fiziksel aktivite düzeyine göre gereksinim duyulan enerji ve besin öğelerine erişimin sağlanmasında besinlere dayalı yaklaşımlarla halkın anlayabileceği bilgiler sunulmaktadır.¹⁸

Koruma Mekanizmalarının Artırılması

Gıdaya erişim hakkı yukarıda ifade ettiğimiz gibi devletin olumlu edimimleri ile yaşanabilen bir haktır. Bu nedenle gıda hakkı Jellinek'in sınıflandırmasına göre “pozitif (olumlu) statü” hakları içerisindedir. Olumlu statü hakkı olması gıda hakkını bir “isteme hakkı” haline getirmektedir. Devlet vatandaşlarına kaliteli ve güvenli gıda sunma konusunda yükümlülük altındadır. Bu anlamda devlet hem gıdayı sağlamalı, hem de “tarladan sofraya” bütün süreç boyunca gıdanın korunması için gerekli bütün önlemleri almalıdır.¹⁹ Avrupa Gıda Güvenliği Otoritesi (EFSA); gıda ve yem güvenilirliği, beslenme, hayvan sağlığı ve refahı ile bitki sağlığı ve bitki koruma gibi gıda zincirinin tüm alanlarını önleme kapsamına almıştır. Ülkemizde vatandaşların, üretim ya da satış yapan gıda işyerlerinde veya toplu tüketim yerlerinde gördükleri insan sağlığını tehdit eden durumları ve fark ettikleri diğer olumsuzlukları telefonla bildirdikleri Alo 174 ve Tarım ve Orman Bakanlığının yaptığı kontroller sonucunda tespit ettiği hileli gıdaları üreten ve/veya satan firmaları tespit edilen uygunsuzluk ve markası ile birlikte 2012 yılından bu yana tüketicilere duyurması olumlu örneklerdir.

Güvenilir Gıda Bilinci Verilmesi

Hızla küreselleşen dünya ticaretinde güvenilir gıda sağlamanın belirli bir coğrafi bölge ile sınırlandırılması mümkün değildir. Gerek ürün gerekse insanların birkaç saat içinde kıtalar arası yer değiştirme olanakları, risklerin boyutlarını artırmaktadır. Gıda güvenilirliği, tüketime sunulan gıdalarda oluşabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve her türlü zararlıların bertaraf edilmesi için alınacak önlemlerin tümünü oluştururken aynı zamanda çiftlikten sofraya kadar, çevre ve insan sağlığına zarar vermeyen, üretimin her aşamasında gerekli ve yeterli kontrolleri yapılmış, sağlıklı ve güvenilir ürünlerin temin edilmesini hedeflemektedir.²⁰ Bundan dolayı çevreye duyarlı, kaliteli ve yenilikçi üretimin teşvik edildiği yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. **Bu yeni süreçle birlikte tüketicilerin satın alma alışkanlıkları da giderek daha sofistike, sağlık odaklı ve kaliteli olma yönünde değiştiği görülmektedir.** Bilinçli tüketiciler, çevre açısından olumlu, güvenilir ve aynı zamanda bütçelerine uygun ürünleri tercih etmektedirler. Üreticilerde bu paradigmaya uygun olarak tüketici davranışlarındaki değişimlerle örtüşen stratejileri benimsemektedirler. Böylece tarımın gittikçe endüstriyel bir üretim sahası haline geldiğini ve tarımsal alanda, üretim – dağıtım - tüketim ilişkilerinden oluşan zincirin kökten değiştiğini söylemek mümkündür.

Geleneksel Gıda Üretimi ve Beslenme Alışkanlıklarımızın Önemi Vurgulanmalıdır

¹⁸ Türkiye Beslenme Rehberi 2015 (Tüber), T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 1031 ,Ankara,2016,S.2

¹⁹ Emin Koç, Gıda Güvenliği ve Kamu Sağlığının Korunması, TAAD, Yıl:6, Sayı:22 (Temmuz 2015) s.402

²⁰ Tarımsal Araştırmalardan Bakış, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Müdürlüğü, Ankara 2014 s.277

Küreselleşme ile birlikte tüm dünyada beslenme alışkanlığı ve örüntüsünde tek tipe doğru bir kayma söz konusudur. Bu kaymadan dolayı geleneksel besin kültüründen kopmalar ve kayıplar görülmektedir. Sağlık Bakanlığı, bu kopuşu beslenme sorunlarının nedenleri arasında saymaktadır. Yerel beslenme kültürü insanlık için bir zenginlik, çeşitlilik ve alternatifliktir. Örneğin bizim beslenme kültürümüzde sütü, süt olarak içmek yerine ayran, yoğurt ve peynire dönüştürüp tüketme daha çok tercih edilir

Sağlık Bakanlığının beslenme rehberinde, *tam tahıl ürünleri her gün, mümkün ise her öğün tüketilmelidir.*²¹ ve *protein kaynağı olması nedeniyle özellikle protein gereksiniminin arttığı, hızlı büyümenin olduğu bebeklik, çocukluk dönemlerinde de mutlaka kırmızı et tüketilmelidir*²² uyarısı yer almaktadır. Sağlık Bakanlığının tüketimini önerdiği bu iki besin türü kültürel birikimimizde de özel bir yere sahiptir. **Anadolu insanını yüzlerce yıllık deneyimlerinden yola çıkarak sembolleştirdiği "buğday ile koyun gerisi oyun" deyiimi aslında bakanlığın tavsiyeleri ile örtüşen bir ifadedir.** Anadolu'nun iklim ve coğrafi şartlarından dolayı yetiştiriciliğe en uygun bitki buğday, hayvancılık açısından ise koyun olduğunu söylememiz mümkündür. Almanların haftalık ünlü haber dergisi "Der Spiegel", Mart 2006 tarihli sayısında, Max Planck Enstitüsüne dayanarak hazırladığı dosya haberinde; 68 buğday çeşidinin kıyaslandığı bilimsel çalışmada elde edilen verilere göre tüm tahılların kökeninin Karacadağ eteklerinde yetişen yabancı buğday olduğunun ortaya çıktığını vurgulamıştır.²³ Bakanlığın protein gereksinimini karşılamak için önerdiği et gurubu içerisinde protein potansiyeli bakımından en zengin olanı koyun etidir. Koyun eti dana etine göre daha yüksek enerji değerine sahiptir, içeriğindeki yağ kapasitesinden dolayı enerji değeri yüksektir. 100 gram dana eti ortalama 150 kalori içerirken aynı gramajda koyun eti 250 kalori içermektedir.²⁴ Anadolu, coğrafyası ve yağış rejimi dolayısıyla uzun boylu çayır ve otlara sahip değildir, hayvanların besin kaynağı olan otlar genel olarak kısa boyludur. Buda koyun ve keçi yetiştiriciliğine elverişlidir. Koyunlar otları dişleriyle kestiği için kısa ot isterken, sığırlar ise dişleriyle değil dilleriyle otları kestiklerinden dolayı onlar için otların yüksek boylu olması gerekir. Bu fizyolojik özelliklerden dolayı fazla yağış alan Avrupa'da otların boyu yüksektir, bu yüzden sığır yetiştiriciliğine uygun bir ortam vardır. Buda hayvancılık türü olarak büyükbaşın daha fazla gelişmesine neden olmuştur. Arz talep dengesi içerisinde ülkemizde yoğunlukla büyükbaş hayvan eti tüketilmektedir. Küçükbaş hayvan eti tüketiminde yaşanan kopuş dolayısıyla yeni nesillerin bu et türüne yabancılaşmasını getirmiştir. Artık çocuklar aromasının ağır olduğuna yönelik yakınlardan dolayı küçükbaş hayvan eti tüketmemekteler. Maalesef detay gibi görünen bu faktörler sadece beslenmemiz üzerinde olumsuz bir etki yapmakla kalmıyor aynı zamanda ekonomik olarakta ülkemize ağırlı bir yük getirmektedir. Et fiyatlarında yaşana dalgalanma ve istikrarsızlığın nedenlerinden biri bu durumdur.

Son olarak ifade etmemiz gereken nokta; geleneksel gıdaları işlenerek paketlenen ürünlerden ayıran en önemli farklar, içerisindeki katkı maddelerinin daha az olması, tuz, sirke ve baharat gibi doğal koruyucular dışında yapay koruyucu içermemeleri ve dolayısıyla raf ömürlerinin daha kısa olmasıdır.

²¹ Türkiye Beslenme Rehberi .s. 42

²²Türkiye Beslenme Rehberi s .39

²³ Recep Tezgel, Taştan Fışkıran Hayat: Karacadağ, Karacadağ Bölgesel Kalkınma Dergisi,Yıl:4 Sayı:6, s.82

²⁴ <https://www.sabah.com.tr/saglik/2014/10/01/koyun-ve-dana-eti-arasindaki-8-fark>

Doğa-İnsan İlişkisinin Yeniden kurgulanması

İnsan ile doğa arasındaki “zorunlu ilişki”, tarihin ilk dönemlerinden başlayarak 17. yüzyıla kadar, (insanın doğayı tam olarak kavrayamamasından kaynaklı korkularına rağmen) ‘dostça’ devam etmiştir. Bu yüzyıla kadar istismardan uzak tutulan doğa anlayışı, Bacon’nun sembolik sözünde ifadesini bulan “bilmek, egemen olmaktır” yaklaşımıyla doğa aleyhine değişmiştir. Artık doğayı evi gibi gören, onu koruyan, sahip çıkan, atalarının bir mirası, gelecek nesillere bırakılacak bir emanet olarak gören anlayış yerini, sorumsuzca tüketmeye, hoyratça kullanmaya ve yok etmeye dönüşmüştür. Thomas Berry bunu milyarlarca yıllık yeryüzü tarihinin bağlamını yeniden oturtacak geniş bir kozmolojik perspektif olarak ifade eder.²⁵ Fritjof Capra ise 300 yıllık bu perspektifin batı kaynaklı olduğunu ifade ederek, krizin kökeninde kültürel dengesizlikten kaynaklanan kurgudan söz eder. O halde Levi Strauss’a göre temel yanlışımız olan ve kendimizi her şeyin üzerinde zannederek “evrenin sahibi” olduğumuza dair bu hatalı kurgunun değişmesi bir zorunluluk haline gelmiştir.²⁶ Artık doğayı sahiplenecek etik değerler sistemi oluşturulmalı veya var olanlardan daha fazla faydalanılmalıdır. Norveçli felsefeci Arne Neass ise ‘derin ekoloji’ çalışmasında herkesin farklı düşünsel ve dinsel geleneklerine yaslanarak kendi ekozofilerini, yani çevreye ilişkin kendi ‘uyum ve denge’ felsefelerini geliştirebileceğini ifade eder.²⁷ 1991 yılında aralarında Seyyid Hüseyin Nasır, E.O.Wilson ve Stephan Jay Gould’unda bulunduğu, birçok Nobel ödüllü bilim adamı imzaladıkları ‘açık mektup’ ta çevre konusunda derin bir kaygı içinde olduklarını bildirmişlerdir. Bu bilim adamları, bilimsel verilerin, yasaların ve ekonomik teşviklerin yeterli olmadığını; yaşam alanlarının korunmasının ahlaki bir konu olduğunu yazmışlardır: ‘Biz bilimciler... Dünyadaki dindar topluluklara, ivedilikle, Yeryüzü’nün çevresinin korunmasında sorumluluk alama çağırısı yapıyoruz.’²⁸

Medeniyet Birikimimizde Yer Alan Etik Kodları Kullanılmalıdır

İnanç sistemi, yaşam tarzı ve kültürel değerler bir ülkenin beslenme alışkanlığında önemli etkiye sahiptir. Bizimde medeniyet birikimimizde de, paylaşımı, sağlıklı ve dengeli beslenmeyi önceleyen zengin bir değerler kodu bulunmaktadır. İnançlarımız ve değerlerimiz bizlere sağlıklı ürünlerin tüketilmesini tavsiye etmektedir. Örneğin, ‘Bereketli olsun’ deyimini hem kazancın hemde üretimin devamını ifade eder, yemektensönra söylenen geleneksel “afiyet olsun” ve “azıcık aşım, kaygısız başım” deyimleri ile yenen şeyin insanın bedenine yaramasını, bunun da morale yansıyarak kaygılarını gidermesini,²⁹ ‘Boğazı büyük olanın dostu olmaz’ ve ‘Az yiyen az uyur, çok yiyen güç uyur.’ deyimler ile aşırı tüketimin zararları, ‘Komşusu aç iken kendisi tok yatan bizden değildir’ hadisi ile paylaşımın önemi vurgulanmıştır. Yine, “karın ile göz doyması” deyimini fizyolojik ile psikolojik doygunluk arasındaki dengeyi ifade eder. Ekonomide geçen “marjinal fayda” kavramının anlattığı gibi bu anlamda maddî ihtiyaçları tatminin bir sınırı vardır. Bir organizmanın açlık ihtiyacının fizyolojik olarak bir sınırı olduğu gibi tatmininin de bir sınırı vardır ki bu hayvanlarda en somut görülür. Genelde bir hayvan doyduğu anda yemeyi bırakır. Mesela bir aslan, karnı doyduktan sonra önünden geçen bir ceylanı bile tutup yemediği gibi daha sonra yeme niyetiyle de saklamaz. Bu itibarla yedikleri anda doyduklarını hisseden hayvanlarda,

²⁵ Aktaran Richard C. Foltz, İslam ve Ekoloji, Oğlak Yayınları, İstanbul-2007,s18

²⁶ Bill Mollison, *Permakültüre Giriş*, Sinek Sekiz Yayınevi,2012,s.9

²⁷ Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, Doruk Yayınları, Ankara 1996.s.200

²⁸ Richard Louv, Doğadaki Son Çocuk, Tübitak Yayınları,2017,s.354

²⁹ 1001 İcat - Dünyamızda İslam Mirası, Foundation For Science Technology & Civilisation/Sabah,2010,s.88

metaların sadece azamî faydası geçerlidir. Ancak irade sahibi bir varlık olarak insan örneğinde hayvan ile arasında doyma mekanizması bakımından mevcut farklılıktan, biyolojik ile psikolojik doyma anları arasındaki mesafeden dolayı azamî fayda yanında “marjinal fayda” kavramı ortaya çıkar. Diğer canlılardan farklı olarak yedikten 20 dakika sonra insan beyinde doyma hissi oluşur. Buradaki doymadan kasıt, “gözün doyması”dır. Zira fizyolojik olarak yediği anda insanın karnı doysa da psikolojik mesafeden dolayı eşzamanlı olarak gözü doymadığı için besinleri azamî fayda sınırlarının üzerinde tüketerek vücudunu zorlamaktadır. Endülüslü ünlü filozof İbn-i Tufeyl’in (1106-1186) yazmış olduğu, “Hay Bin Yakzan” adlı roman sadece İslam edebiyatının değil dünya edebiyat ve felsefe tarihinin en önemli eserlerinden biridir. 14. yüzyıldan başlayarak belli başlı Avrupa dillerine çevrilen bu eser; Defoe, Bacon, Spinoza ve More gibi pek çok düşünür ve sanatçıyı derinden etkilemiştir. İbn-i Tufeyl, Hay Bin Yakzan’da tüketim ve ekolojik koruma arasındaki hassas dengeyi günümüz içinde geçerli olacak bir şekilde şöyle formüle etmiştir;

Eğer bitkilerden yemek zorunda kalırsa, bitkileri kökünden koparmamaya, varsa tohumlarını telef etmemeye özen göstermeliydi. Yeterli meyve ve sebze bulamazsa, o zaman, hayvanlardan ya da yumurtalarından yararlanabilirdi. Bunda da sayısı en çok olanı seçmek, türün tükenmesine neden olmamak koşuluna bağlı kalmalıydı. Hay, yiyeceklerin seçimi konusundaki ilkelerini böylece belirledikten sonra, yemesi gereken ölçüyü düşündü. Alacağı besin, açlığın bedeninde neden olduğu boşluğu dolduracak ölçüde olmalıydı. Bu ölçüyü kesinlikle aşmamalıydı.³⁰

³⁰ Hay bin Yakzan, İbn Tufeyl Hazırlayan: N. Ahmet Özalp Çevirenler: M. Şerefeddin Yaltkaya - Babanzâde Reşid Kitap Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık

Kaynakça

- Arman Zafer Yalçın, Küresel Çevre Politikalarının Küresel Kamusal Mallar Perspektifinden Değerlendirilmesi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 12, 21 Haziran 2009
- Bilge Kağan Şakacı, Hak Kavramı Ekseninde Derin Ekoloji Yaklaşımının Çözümlemesi, İnsan Hakları Yıllığı, TODAİ Yayınları, Cilt 31, 2013
- Bill Mollison, Permakültüre Giriş, Sinek Sekiz Yayınevi, 2012
- Erozyon Dede - Hayrettin Karaca, Söyleşi, İş Bankası Kültür Yayınları, 2014
- Emin Atasoy, İnsan - Doğa Etkileşimi ve Çevre İçin Eğitim, Sentez Yayıncılık, İstanbul, 2015
- Emin Koç ,Gıda Güvenliği ve Kamu Sağlığının Korunması, Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Yıl:6, Sayı:22
- Hasan Ünder, Çevre Felsefesi, Doruk Yayınları, Ankara, 1996
- Hayriye Erbaş, Tarım-Gıda Etiği/Politikası ve Geleceğimiz: Ekonomi-Politik ve Ötesi Sosyolojik Bir Çerçeve Türkiye Biyoetik Dergisi, 2017
- Hay bin Yakzan, İbn Tufeyl Hazırlayan: N. Ahmet Özalp Çevirenler: M. Şerefeddin Yaltkaya - Babanzâde Reşid Kitap Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
- Ioanna Kuçuradi, Uludağ Konuşmaları, Özgürlük, Ahlak, Kültür Kavramları, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 1997
- Maude Barlow, Su Hakkı ,Yeni İnsan Yayınları, İstanbul 2016
- Özge Can Niyaz, Türkiye'de Gıda Güvencesinin Mevcut Durumunun Değerlendirilmesi, Adnan Menderes Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 2016; 13(2)
- Rasim Özdenören, Müslümanca Düşünme Üzerine Denemeler, İz Yayıncılık, 2016
- Recep Tezgel, İnsan Hakları, Vatandaşlık ve Kentlilik Eğitimi, Araştırma Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2008
- Recep Tezgel, Taştan Fıskıran Hayat: Karacadağ, Karacadağ Bölgesel Kalkınma Dergisi, Yıl:4 Sayı:6
- Recep Tezgel , Sosyolog Gözüyle Tarım, Star Gazetesi, 17.04.2011
- Richard C. Foltz, İslam ve Ekoloji, Oğlak Yayınları, İstanbul-2007
- Richard Louv, Doğadaki Son Çocuk, Tübitak Yayınları, 2017

Tarımsal Araştırmalardan Bakış, Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü
Müdürlüğü, Ankara 2014

Tüketim Etiği, Tarım ve Gıda Etiği El Kitabı, TARGET, Ankara.

Türkiye Beslenme Rehberi TÜBER 2015 , T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 1031 , Ankara 2016

1001 İcat - Dünyamızda İslam Mirası, Foundation For Science Technology &
Civilisation/Sabah, 2010,

<https://www.gidahatti.com/g-da-hakk-evrensel-bir-hakt-r-28677/> (erişim tarihi:16.10.2018)

<https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/obezite/dunyada-obezitenin-gorulme-sikligi.html>

<https://www.haberturk.com/saglik-bakanligindan-carpici-obezite-arastirmasina-gore-her-5-kisiden-1i-obez-2026084>

<http://gelard.org.tr/medeniyetimizin-kir-yerlesimleri-ve-yapilari.html>

<https://www.sabah.com.tr/saglik/2014/10/01/koyun-ve-dana-eti-arasindaki-8-fark>